

TEMA Queer književnost u međunarodnom dijalogu

Putovanja Jan Morris, do paradoksa i natrag

U seriji priloga o "Queer književnosti u međunarodnom dijalogu" autorice Lore Tomaš objavljujemo tekst o Velšanki Jan Morris, rođenoj 1926. u engleskom Somersetu kao James Humphry Morris, jednoj od najvećih britanskih i svjetskih (puto)spisateljica, neprevedenoj u Hrvatskoj

Lora Tomaš

06.12.2021.

Jednom je prilikom rekla da nikad ne bi koristila frazu promjena spola da opiše ono što joj se dogodilo, više se tu radi o prožimanju jednog s drugim. Morris je oboje, i žena i muškarac

Velšanka Jan Morris, rođena 1926. u engleskom Somersetu kao James Humphry Morris, jedna je od najvećih britanskih i svjetskih (puto)spisateljica, u Hrvatskoj nažalost neprevođena, ako je suditi po knjižničnim katalozima. Morris stoji uz bok, recimo, Bruceu Chatwinu, o kojemu sam također planirala pisati za ovu seriju tekstova. No kako se već neko vrijeme kod nas gleda sjajan Herzogov dokumentarac *Nomad: Stopama Brucea Chatwina* (2019), a ključna su mu djela preveli Marko Kovačić (*Pjevane staze i Utz*) i Tomica Bajsić (*U Patagoniji*), zaključila sam da je bolje pozabaviti se nekim tko će našoj publici možda biti manje poznat, a na nezaobilaznog Chatwina, evo, još jednom podsjetiti.

Točke nestajanja

Jamesu su bile možda tri ili četiri kad je, ispod majčina klavira, uz zvukove Sibeliusa (majka mu je bila pijanistica i crkvena orguljašica, tad u svom finskom periodu), shvatio da je djevojčica. Bio je najmlađi od troje djece. Otac, inženjer i veteran Prvog svjetskog rata, umro je kad je Jamesu bilo dvanaest, od ratnih posljedica trovanja plinom. U prvom od svojih memoara, *Conundrum* (1974), u kojemu dokumentira rodnu zbunjenost, a zatim i proces tranzicije, Morris će na ovome mjestu napomenuti da su u kući imali primjerak *Orlanda* Virginije Woolf.

Obrazovao se na Oxfordu, gdje je također pjevao u zboru Kristove katedrale. Oxford će postati jedno od onih mjesta kojima će se uvijek vraćati, grad koji ga je oblikovao: oksfordska atmosfera učenosti, određene otvorenosti i civilizacije britanskog predznaka, njegova pripitomljena, ali bujna priroda. Oxford je za njega bio *ona*.

S druge strane, u tim postviktorskim godinama, sjeća se Morris, rodne su uloge u Oxfordu bile prilično jasno odijeljene: pravi muškarci bili su za zarađivanje, ratovanje i pivo, čizme i kacige te šikaniranje slabijih muškaraca, a žene za tješnje i nježnosti, svilu i muško divljenje. (Podjela prati shizoidni model koji je australska teoretičarka maskuliniteta, R. W. Connell, definirala 1980-ih:

hegemonijska muškost uparena s naglašenom ženskosti, u kontrastu s podčinjenim ili marginaliziranim muškostima.)

Jamesu su bile možda tri ili četiri kad je, ispod majčina klavira, uz zvukove Sibeliusa, shvatio da je djevojčica

James je bio zbunjen jer je imao tijelo muškarca, a „ženske“ sklonosti i porive. Primijetio je da mu godi romantična pažnja starijih dječaka, usputni dodiri prefekta. Ali to je bilo sve, ustraje Morris, koji je svoju rastrganost tad doživljavao kao unutarnju potragu za jedinstvom, ne nužno seksualne prirode. U religijskom kontekstu oksfordskog okruženja, svoju je podvojenost protumačio kao neku vrstu Božje kazne.

Muško i žensko su spol, maskulino i feminilno su rod, i dok se koncepti očito preklapaju, daleko su od sinonima, napisat će trideset i nešto godina kasnije, s naknadnom pameću.

Nakon Oxforda, Morris se priključio vojsci. Drugi svjetski rat bližio se kraju, a on je poslan na obale talijanske rijeke Timent. Nije očekivao da će ga vojska učiniti pravim muškarcem, htio je samo pronaći ljubav. Ako išta, među tim je vojnicima postao još više ženom, rekao je. Potom i obavještajni časnik, a zadnje godine britanskog mandata zatekle su ga u Palestini.

U vojsci ga nikad nisu tretirali kao jednog od njih, i na tome im je bio duboko zahvalan, rekao je. Divio se vojničkoj disciplini, inteligenciji i fokusu, ali sam se nije osjećao kao vojnik u klasičnom smislu te riječi. Bio je špijun: žena, inkognito, u probranom muškom društvu. Smatrao se izuzetno privilegiranim, jer su ga ti muškarci nanjušili, ali ga nisu prokazivali (Morrisov besprijekorni pedigree ovdje je zasigurno odigrao važnu ulogu). Umjesto toga, pritjecali su mu u pomoć, povjeravali mu se i nosili njegove terete, a ipak se nisu pred njim ustezali od stereotipno muških doskočica ili razgovora, piše Morris.

Nakon vojske, vraća se u Oxford, gdje završava studij novinarstva te postaje strani izvjestitelj. Negdje u to vrijeme, oženio je Elizabeth Tuckniss, kći cejlonskog plantažera čaja, koju je upoznao u Londonu. James i Elizabeth bili su toliko slični da su mogli biti brat i sestra, rekao je. Njihov se otvoreni brak nije temeljio na seksualnoj privlačnosti, već na suglasju temperamenata i ukusa, a za nekog tko je toliko žarko želio biti majkom, za Jamesa, jedno od najvećih životnih zadovoljstava bilo je kad je postao otac, i to pet puta.

No Morris je rijetko bio kod kuće, barem u tim prvim bračnim godinama. Njegova je karijera zahtijevala brojna putovanja, mijenjao je gradove i kontinente, emocionalno se zaplitaio podjednako s muškarcima i ženama. Bili su to više nagovještaji odnosa, nego odnosi, a kritičari su tvrdili da ga nema ni u vlastitim tekstovima, da se krije iza stila, da je Morris *nevidljivi promatrač*. To ga nije čudilo, jer se upravo tako i osjećao. Nije smio biti ono što jest, rekao je, pa jednostavno nije *bio*.

Osim u tim točkama nestajanja, Morrisov se karakter zrcalio i kroz odnos prema trima publikacijama, jedinima u kojima je bio stalno zaposlen. Najmanje je bio zadovoljan s *Guardianom* koji se, kaže, navodio logikom i inzistirao na tome da bude fer prema priči i čitateljima. Morris je žudio za smijehom i začinima, prstohvatom arogancije, ako treba. Bio je kočoperni mistik, slab na ekstravagantne pridjeve, nikako suzdržanost i skromnost. Zbogom *Guardian*, rekao je, i prebacio se u *The Times*, novine koje su sebe nazivale *novinama za džentlemene, koje pišu džentlmeni*, i zapošljavale mali broj žena. S vremenom mu je, predvidljivo, dojadrio i taj mačizam, pa se zaposlio u *Arapskoj izvjestiteljskoj agenciji* u Kairu. Oni nisu imali nikakav korporativni imidž, rekao je. Bila je to *labava konfederacija osobenjaka*, a on konačno na svome.

U vojsci ga nikad nisu tretirali kao jednog od njih, i na tome im je bio duboko zahvalan, rekao je. Divio se vojničkoj disciplini, inteligenciji i fokusu, ali sam se nije osjećao kao vojnik u klasičnom smislu te riječi. Bio je špijun: žena, inkognito, u probranom muškom društvu

Na Everestu s dečkima

Upravo ga je džentlmenški *The Times* angažirao na zadatku po kojemu će Morris postati planetarno poznat. Dobio je, naime, pravo na ekskluzivne reportaže s Everesta, kad su Edmund Hillary i Tenzing Norgay, na čelu britanske ekspedicije, u svibnju 1953. poduzeli prvi uspješan uspon. Morrisu je bilo tek dvadeset i šest. Bio je u naponu snage, uživao je u svome muškom tijelu na način kakav, priznao je, vjerojatno nije poznat ženama. Bila je to drčnost u kombinaciji s dobrom formom, onaj „muški“ osjećaj – ovaj put pretočen u činjenicu – da stojiš na vrhu svijeta. Morris se tih dana sjeća kao najboljih u svome životu.

Everest je bio i jedna od posljednjih *imperijalnih pustolovina*, čiji su se akteri poznavali iz istih (časničkih) škola, piše Morris. Bili su članovi istih klubova, iste klase, a sad su zajednički „osvajali“ planine (ostavivši nam u naslijeđe, kao i Nijemci, militarni jezik alpinizma). Morris je dijelio njihovo oduševljenje, shvaćao je fizički značaj postignutog, pa ipak se još jednom osjetio kao špijun, kao žena koja u tome svemu vidi tek specifičnu vrstu mazohizma (*to grabljenje zraka, to ništa*).

Venecija, to sam ja

Morris nikada nije želio pojednostavljivati, rekao je, nije to bilo ni pretjerano moguće za nekog u njegovoj situaciji, ali tokom brojnih putovanja s kojih je izvještavao o potresima, gladima, bombardiranjima i diplomatskim koškanjima, na kojima je upoznao i vidio mnoge žrtve i krojače povijesti, od izgladnjelih pisaca u egzilu do Eichmanna (u onom njegovu neprobojnom akvariju u jeruzalemskoj sudnici), nije se mogao oteti dojmu da svijetom upravljaju muškarci, i to prilično samoživo, i da se ti isti muškarci kod kuće, sa ženom i djecom, vjerojatno doimaju gotovo humanima.

Morrisu su se otvarala razna vrata, prilike diplomatske i političke. Odlično je zarađivao na svojim priložima. No taj je uspjeh, sadašnji i budući, vidio kao isto takvu manifestaciju muškosti, a vlastito lutanje kao sublimaciju neiskorištene ili potisnute seksualne energije, bijeg od sebe koji je s vremenom morao prestati. Osjećao je da je privatna sfera, delegirana ženama, bila jedina vrijedna njegove

pažnje i angažmana. Postepeno je prestao toliko putovati, fokusirao se na pisanje knjiga, na duže boravke u pojedinim mjestima.

U međuvremenu je bilo lakše pisati o njima nego o sebi.

U knjizi *Venice* (1960) kaže da je ona metropola vode, da se *njezine tajne ljubomorno čuvaju*. Ona je *nevoljena i autsajderica*, njoj *uvijek zavide*, *uvijek je sumnjičaju*, i *uvijek je se boje*. Ona je *miraž*, *neprekidna maskarada*. *Čudna*. Ona je žena.

Sjeća se da je jednom, dok je pripit u društvu prijatelja ležao u gondoli, umakao prste u mutnu vodu kanala. Kasnije je to nazvao *požudom Venecije*, najvećom koju je ikad osjetio. Bio je to nastavak navike ili estetike koju je kultivirao još na Oxfordu, ta tendencija da seksualizira krajolike, da u njih upisuje svoje tijelo, kao što se njegovo tijelo, njegova transrodnost, pretakala u tekst, prometnula u književnu metodu, rekao je.

Morris se nije zamarao statistikom i točnošću navoda, priznao je, bježao je od detaljne analize, a mučile su ga i strane svijeta, općenito orijentacija u prostoru. No mora se reći da je ovakvo pisanje usidreno u osjetilima predstavljalo i generalni žanrovski odmak od viktorijanskog putopisa, u kakvom je prednjačila opsesivna taksonomija, nepotrebni i često zamorni detalji, a brisanje autora provodilo se kao potvrda promatračke objektivnosti (najčešće ipak filtrirane kroz imperijalno očišće).

S pažljivijim osluškivanjem impulsa vlastita tijela i emocija, započinje i Morrisova fizička tranzicija. Bilo mu je trideset i pet kad je krenuo s hormonskom terapijom. Tijelo mu se vidljivo mijenjalo, bio je to period androgenosti i dvostruke špijunaže. Kao muškarac bi ušao u londonski Klub putnika (žene su onamo puštali samo u neke sate, i to u posebne, manje prostorije), a zatim bi doradio kostim, prešao ulicu i kao žena ušao u par stotina metara udaljen ženski klub.

U knjizi *Venice* kaže da je ona metropola vode, da se *njezine tajne ljubomorno čuvaju*. Ona je *nevoljena i autsajderica*, njoj *uvijek zavide*, *uvijek je sumnjičaju*, i *uvijek je se boje*. Ona je *miraž*, *neprekidna maskarada*. *Čudna*. Ona je žena

Deset godina nakon prve tablete, 1972., oputovao je u Casablanku na operaciju promjene spola, jer su u Britaniji zahtijevali da se prvo razvede od Elizabeth.

Morris je htio da njegova anatomija prati vrstu granica i odgovora koji oduvijek ima na život, rekao je. Želio je otvorenost i receptivnost, vizualnu propusnicu u ženske (emocionalne) prostore, kamo su ga one i prije puštale, naslućujući jednu od njih, ali sad će mu to biti omogućeno bez ostatka. Htio se iskrenije postaviti prema muškarcima. Postao je Jan.

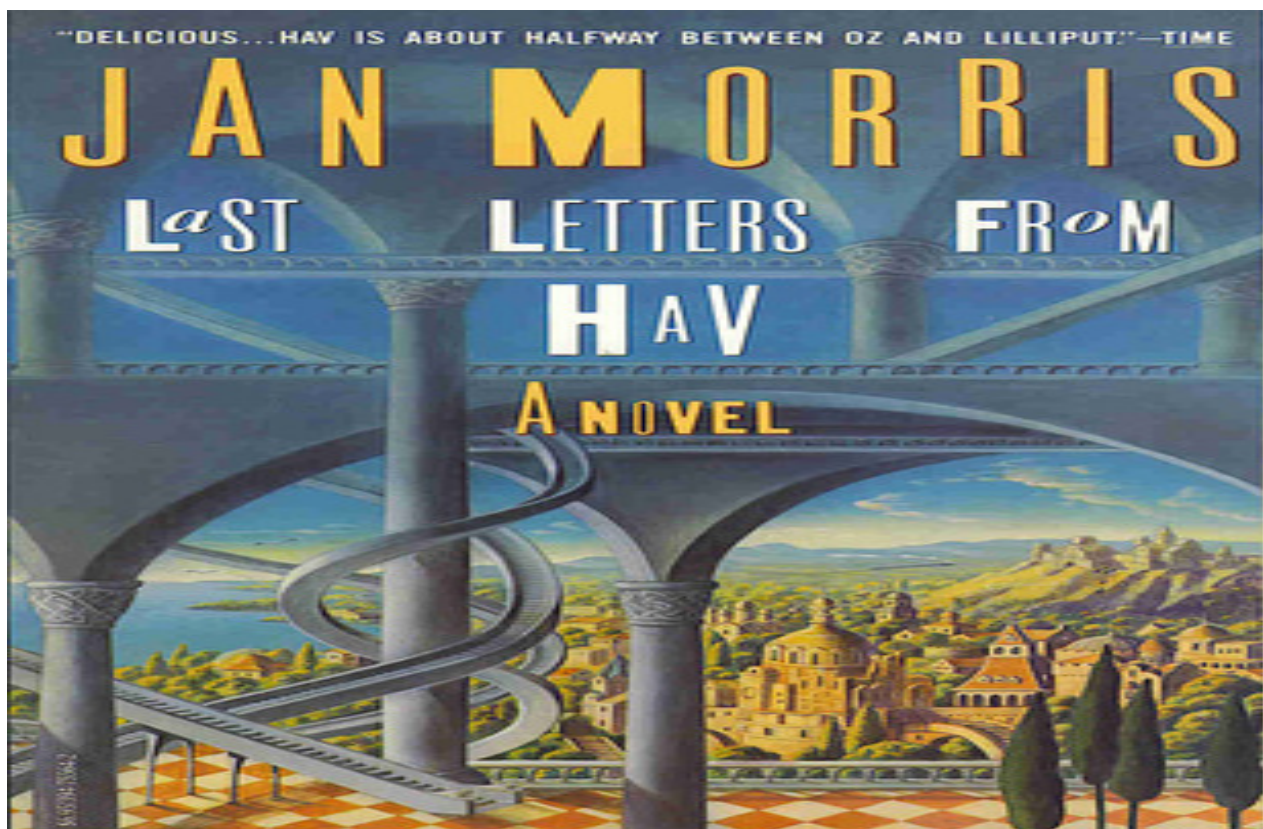
Jan se na kraju razvela od Elizabeth, jer je to zakonski morala učiniti, no 2008. sklopile su civilno partnerstvo. Iako su se u jednom periodu razdvojile, dok je Jan iskušavala svoj novo stari identitet, kasnije su ponovno živjele zajedno, vodile brigu jedna o drugoj sve do Janine smrti 2020. godine. Želja ju je pak sustigla *post festum*. Svi oni muškarci koje je sad htjela s mnogo većom jasnoćom bili su oženjeni, mrtvi ili ravnodušni, rekla je.

Književno se, uz ovdje već spomenute žanrove, usmjerila i na vlastitu osobu, povijesne aktere i fikciju. Uslijedili su memoari, već spomenuti *Conundrum* (1974), *Pleasures of a Tangled Life* (1990) i *Herstory* (1999), dnevnički zapisi *In My Mind's Eye* (2019) i *Thinking Again* (2020) te roman *Last Letters from Hav*, koji se 1985. našao u užem izboru za nagradu Booker.

Parada, šarada, Carstvo

Kao povjesničarka, Morris je autorica važne trilogije o Britanskom Carstvu: *Pax Britannica* (1968), *Heaven's Command* (1973) i *Farewell the Trumpets* (1978). Prvi je dio napisala kao muškarac, rekla je, bila je to evokacija jedne ere i jednog svijeta. Druga knjiga nastajala je u zadnjim godinama metamorfoze, bogatija je studijama karaktera i epizodama. U trećoj stoji: „Nisam bila toliko zaokupljena onim što je Britansko Carstvo značilo, već kakav je osjećaj pobuđivalo.“

Carstvo je za Morris bilo performans moći i roda, muškog (sociologinja Joanne Nagel je slično tome rekla da *nacionalističke scenarije pišu prvenstveno muškarci, za muškarce, o muškarcima*, dodjeljujući ženama sporedne uloge pomagačica).

Carstvo je također bilo spektakl, blef i vulgarnost, rekla je Morris, ali spektakl kojemu se divila – njegojoj dosljednosti i sposobnosti da održi iluziju na životu. Možda je u tome svemu bilo i nekog njezinog osjećaja za *camp*, tko zna. U svakom slučaju, kritičari su ukazali na njezinu nedovoljnu kritičnost, svakako u novije vrijeme i oni iz nekoć koloniziranih područja, tvrdili su da je svemu pristupila više fenomenološki, a manje analitički, što može ili ne mora čuditi za neku koja je u svome memoaru *Pleasures of a Tangled Life* za sebe rekla da je *anarhistica u srcu*, poganka *agnostičko panteističkih preferencija*, ljubiteljica zaigranog i nomadskog Pana, da prezire svaki autoritet (osim vojske, no to je kod Morris složenije pitanje), a znanost smatra *pretencioznom*.

Hvala, tako ste ljubazni

Morris je najviše od svega htjela biti *primljena u redove žena*, rekla je, smatrajući da žene, pogotovo one u menopauzi, mogu biti samosvjesna i moćna bića, najbolje što čovječanstvo ima za ponuditi. Kad joj je to napokon uspjelo, počela je primjećivati kako je svojom pojavom sad drugačije utjecala na okolinu, kako se mijenjala atmosfera prostora u kojima bi se zatekla. Modulirali su se tonovi glasova, riječima i gestama davalo joj se do znanja da *jest* žena, i što su je više tako

retirali, to je više „ženom“ postajala, rekla je. Zvuči kao ostvarenje starog sna, ali nije bilo baš tako.

Ako je netko podrazumijevao da nije sposobna voziti u rikverc ili otvoriti bocu, odjednom se, kao nekom magijom, i sama osjetila nesposobnom, rekla je. Boce se nisu otvarale, osim tuđom pomoći. Svi kovčezi najednom su bili preteški. Šarmantni muškarci priskakali su u pomoć, kao nekad u vojsci, vrata su se pred njom otvarala i zatvarala, kaputi skidali i vješali, izvlačile se stolice i dodavali meniji. O vinima je šutjela jer je o njima, za jednu ženu, previše znala.

Žene misle da su sve te galantnosti iskazi poštovanja, rekla je, no iako dobrodošle, često su tek koreografirani podsjetnici na žensko mjesto u hijerarhiji.

Ona, dakle, kojoj se nekoć svijet nudio na dlanu, koja je uživala u *egzotičnom tajnom zadovoljstvu* muških klubova s kožnim naslonjačima, batlerima i burmuticama na čijim su poklopcima bile slike Sankt Peterburga, degradirana je u građanina drugog reda, odnosno građanku, i to samo zato jer sad *nosi tijelo žene*. Bilo je to možda najzornije kad joj se njezin odvjetnik, u trenutku rastresenosti, obratio riječima *dijete moje*. (Da ne zaboravimo, u doba operacije imala je četrdeset i pet godina.) No čak joj je i to s vremenom postalo *prirodno*, rekla je, tako smo duboko oblikovani društvenim konvencijama.

Srećom, Morris je oduvijek imala smisao za humor, a i dovoljno (simboličkog) kapitala da je mogla svjesno udovoljavati muškarcima, rekla je. Uživala je u prednostima rodno-klasne igre, u činjenici da su ljudi uglavnom učtiviji prema finim damama nego prema muškarcima. Zvala je to *oportunističkom submisijom*

Pročitajte i druge priloge iz serijala "Queer književnost u međunarodnom dijalogu": razgovore s Hoshang Merchant i Joshuom Muiwom (Indija), tekst o queer sceni u Nepal, razgovore s Carmen Maria Machado (SAD) i Jenn Thompson (Velika Britanija).

Jan i Jacky

Zatim je u memoaru *Pleasures of a Tangled Life* zaključila da ne može odbaciti ni svoju muškost, da bi to bilo silno *dosadno* od nje. Slično je tvrdila i tri desetljeća kasnije, u intervjuima koje je davala pred kraj života. Jednom je prilikom rekla da nikad ne bi koristila frazu *promjena spola* da opiše ono što joj se dogodilo, više se tu radi o prožimanju jednog s drugim. Morris je oboje, i žena i muškarac.

Možda je najbolji primjer te dvostrukosti njezin odnos prema britanskom admiralu i poznatom reformatoru Lordu Fisheru od Kilverstonea.

Jacky je, kako su ga zvali, umro šest godina prije nego što se Jan rodila. Jan je o njemu napisala knjigu, svojevrsnu biografiju-posvetu naslova *Fisher's Face* (1995), a sliku tog lica uvijek je nosila sa sobom, čak i onda, na Everest.

Karizmatičnog nekonformista Jackyja u svojoj knjizi naziva *ambivalentnom legendom*. Razmetao se položajem i autoritetom, bio je samozadovoljan i okrutan, napisala je. Neprijatelji su ga se bojali, djeca su ga voljela, žene obožavale. Na balkonu njezine kuće u Walesu (koju detaljno opisuje u knjizi *A Writer's House in Wales*, 2002), punoj knjiga i slika kroz koje plove brodovi (jer Morris je voljela brodove), postavljena je admiralova bista, odmah do njezine. Blizanačke biste na balkonu funkcioniraju kao zrcalni odrazi i/ili kao par. Jan kao Jacky, i Jan kao žena koja je luda za Jackyjem.

Serijal "Queer književnost u međunarodnom dijalogu" Lore Tomaš napisan je uz financijsku potporu Agencije za elektroničke medije temeljem provedenog Javnog poziva za ugovaranje novinarskih radova u elektroničkim publikacijama.

Lora Tomaš (1981) je indologinja, prevoditeljica i urednica, autorica romana Slani mrak.

queer književnost u međunarodnom dijalogu

Tema

Jan Morris

putopisi

Lora Tomaš